

The background of the cover is a classical painting depicting a Roman orator in a white toga standing on a raised platform, gesturing towards a large, seated assembly of men in similar attire. The setting is a grand hall with classical columns and a high ceiling. The overall tone is warm and historical.

De retorische grens

Het gebruik van Ovidius en Vergilius binnen de Institutio Oratoria

Margot Vreuls

s4117093

Juli 2016

Begeleid door prof. dr. Bé Breij
Griekse en Latijnse Taal en Cultuur
Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Vergilius in de boeken I-VII en X-XII.....	5
Hoofdstuk 2: Ovidius binnen de <i>Institutio Oratoria</i>	16
Hoofdstuk 3: Vergilius in de boeken VIII en IX.....	23
Conclusie.....	29
Bibliografie.....	30
Appendix A: Overzicht van Vergilius binnen de <i>Institutio Oratoria</i>	32
Appendix B: Overzicht van Ovidius binnen de <i>Institutio Oratoria</i>	36

Inleiding

Een van de grootste redenaars van de Oudheid was Quintilianus (±35 - ±100). In zijn *Institutio Oratoria* (94/95) worden de regels van de retorica van de afgelopen 500 jaar uiteengezet.¹ Quintilianus' doel was om een zo compleet mogelijk handboek te maken om een perfecte redenaar mee op te kunnen leiden. Het begin van de *Institutio Oratoria* gaat over de opvoeding en de opleiding van het kind van jongs af aan, zoals het onderwijs van de grammaticus en van andere docenten. Het tweede boek gaat het over de aanvang van het onderwijs bij een retor. Daarna worden de vijf taken van de redenaar² aangehaald in de boeken III-XI, aan de hand waarvan Quintilianus de achterliggende theorie uitlegt. In het laatste boek behandelt hij zijn beeld van de ideale redenaar.³ Je moet bijvoorbeeld een moreel goed man zijn en beschikken over historische en filosofische kennis.⁴

Om de methode van de retorica en zijn ideeën te verduidelijken, haalt hij herhaaldelijk andere schrijvers aan als voorbeeld. Cicero is de meest geciteerde schrijver van allemaal.⁵

*Plurimum in hoc genere sicut ceteris eminet Cicero.*⁶

In dit aspect zoals in de overige onderscheidt Cicero zich.

Uit dit citaat wordt onder andere duidelijk dat Quintilianus Cicero als de beste redenaar ziet, waardoor het aanhalen van Cicero als voorbeeld een logische stap is.⁷ Aangezien de *Institutio Oratoria* ook de stijl- en woordfiguren behandelt in de boeken VIII en IX, is het gebruik van dichters als voorbeelden binnen die boeken begrijpelijk. De dichters worden echter ook in de rest van het werk aangehaald, waar ze ook voor andere voorbeelden worden gebruikt. Quintilianus vindt ook dat dichters gelezen moeten worden door redenaars:⁸

Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem poetarum multique eius iudicium secuntur; neque immerito: namque ab his in rebus spiritus et in verbis sublimitas et in adfectibus motus omnis et in personis decor petitur, praecipueque velut attrita cotidiano actu forensi ingenia optime rerum talium iucunditate reparantur; (...) Meminerimus tamen non per omnia poetas esse oratori sequendos, nec libertate verborum nec licentia figurarum: (...)

Theophrastus zegt dat het lezen van dichters zeer veel bijdraagt voor de redenaar en velen volgen zijn opvatting; en geheel terecht: want bij dezen wordt inspiratie gezocht in de onderwerpen, verhevenheid in de

---

¹ Dominik & Hall 2007, 308-309.

² Namelijk *inventio, dispositio, elocutio, memoria* en *actio*.

³ Voor een gedetailleerd overzicht wil ik graag verwijzen naar het inhoudsoverzicht van Gerbrandy (2011) op p. 5-12.

⁴ Dominik & Hall 2007, 308-309.

⁵ Odgers 1933, 186.

⁶ *Inst. Or.* VIII.3.64.

⁷ Vanaf *Inst. Or.* X.1.105 spreekt Quintilianus bijvoorbeeld ook vol lof over Cicero.

⁸ *Inst. Or.* X.1.27-8.

woorden, elke beweging bij de gemoedstoestanden en gepastheid bij de personages. In het bijzonder, worden de talenten het beste hersteld door de charme van dergelijke zaken, alsof ze zijn afgesleten door de dagelijkse activiteit van het Forum. (...) We moeten ons echter herinneren dat de dichters niet in alles nagevolgd moeten worden door de redenaar, noch in zijn vrijheid van woorden noch in zijn ongebondenheid van stijlfiguren.

Het is duidelijk dat Quintilianus dichters belangrijk vindt voor de opleiding van de redenaar en hiermee is het gebruik van dichters binnen de gehele *Institutio Oratoria* uitgelegd.

Daarmee rijst een belangrijke vraag: welke dichters worden genoemd en hoe vaak haalt Quintilianus ze aan? Het valt dan al gauw op dat Vergilius erg vaak wordt aangehaald. Vergilius is na Cicero de meest geciteerde schrijver binnen het werk en wordt meer dan 150 keer geciteerd⁹, terwijl Ovidius bijvoorbeeld nog geen twintig keer genoemd wordt. Dit is frappant aangezien beiden op school werden gelezen in de Oudheid.¹⁰ Bovendien is Ovidius stilistisch zeer sterk, waardoor je zijn werk zou verwachten in de boeken over stijl. Dit heeft mij gebracht tot de volgende onderzoeksvraag: *Hoe wordt de poëzie van Vergilius en Ovidius gebruikt in de Institutio Oratoria?*

Aangezien er op dit gebied nog geen onderzoek is gedaan, is er nog geen sprake van een *status quaestionis*. Ik heb wel gebruik kunnen maken van de vertaling van Gerbrandy (2011), aan de hand waarvan ik een eigen opzet heb gemaakt. Om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden ga ik kijken naar een aantal deelvragen. Is er een verschil in gebruik van de dichters tussen de stilistische boeken VIII en IX ten opzichte van de rest van het werk? Worden Vergilius en Ovidius misschien aangehaald om de grens tussen de retorica en de poëzie aan te geven? Aan de hand van deze deelvragen kan ik vanuit verschillende invalshoeken het gebruik van de dichters bepalen.

In het eerste hoofdstuk bekijk ik Vergilius binnen de boeken I tot en met VII en X tot en met XII. Daarbij ga ik kijken of Vergilius en zijn werk positief of negatief worden neergezet. Ik neem daarbij ook de originele context in ogenschouw om te zien of Quintilianus het uit zijn verband heeft gerukt. In het tweede hoofdstuk zal ik de citaten van Ovidius binnen het hele werk bespreken. Het derde hoofdstuk beslaat het gebruik van Vergilius in de boeken VIII en IX. Aangezien deze boeken over stijl gaan, wordt Vergilius hierin meer dan 100 keer genoemd. Om die reden behandel ik deze boeken apart en kijk ik naar de opvallende citaten en vooral naar de grenzen van de retorica. Wat mag Vergilius wel zeggen wat voor een redenaar uit den boze is? Of mag Vergilius sowieso meer dan een andere dichter? Hierna volgen de conclusie met daarin antwoord op de onderzoeksvraag en aanbevelingen voor verder onderzoek.

---

⁹ Cole 1906, 49.

¹⁰ Bonner 1977, 213-218.

Hoofdstuk 1: Vergilius in de boeken I-VII en X-XII

Dit hoofdstuk richt zich op de boeken I-VII en X-XII. Per boek wordt gekeken waar een citaat van Vergilius gebruikt wordt of waar Vergilius genoemd wordt, waarbij deze passages besproken worden. Boek I wordt vanwege de hoeveelheid citaten apart besproken, daarna komen boeken II tot VII en tot slot de boeken X tot XII aan bod. Aan het einde van dit hoofdstuk worden alle citaten uit de genoemde boeken bekeken en zien we of de teksten van Vergilius goede voorbeelden zijn binnen de *Institutio Oratoria* of dat Quintilianus de plank mis slaat. Tevens kijken we welk beeld van Vergilius er wordt geschetst.

Boek I

In het eerste boek van de *Institutio Oratoria*, dat gaat over de vooropleiding van de redenaar, wordt Vergilius' werk een aantal keren genoemd. In I.3.13 wordt *Georgica* II.272 geciteerd om te benadrukken dat men in de opvoeding vanaf het begin duidelijk moet zijn over wat wel en niet mag.

*Quin etiam caeli regionem in cortice signant,
Ut, quo quaeque modo steterit, qua parte calores
Austrinos tulerit, quae terga obverterit axi,
Restituant: adeo in teneris consuescere multum est.*

Zij markeren zelfs de richting van de hemel op de boomschors,
Opdat zij, op welke manier ieder heeft gestaan, aan welke kant de
boomschors de zuidelijke warmte heeft gedragen, welke rug(gen) zij
wendde naar de hemel, ze (= de wijnranken) terugzetten: zozeer is
gewenning belangrijk bij de jeugdigen.

Het citaat dat Quintilianus gebruikt gaat over een wijnrank. In de *Georgica* is te lezen dat het vanaf het begin van de groei belangrijk is dat de bomen wennen aan bepaalde zaken. Dit is precies wat Quintilianus ook wil benadrukken in zijn tekst. Als klein kind moet je er al op gewezen worden dat je bepaalde dingen niet mag. Hier is Vergilius' tekst als voorbeeld goed gebruikt door Quintilianus.

In paragraaf I.4.28 behandelt Quintilianus de passieve vorm van het werkwoord, waarbij voorbeelden uit de *Aeneïd* en *Eclogae* gegeven worden. De voorbeelden zijn verhelderend en niet misplaatst. Hij gebruikt hier zinsneden van alleen Vergilius die een passieve vorm van het werkwoord bevatten, zoals *itur in antiquam silvam*.¹¹ Ovidius heeft in zijn *Fasti* een soortgelijke constructie, die niet wordt gebruikt als voorbeeld door Quintilianus, namelijk: *itur ad Argeos*.¹² Opvallend is dat de voorkeur wordt gegeven aan Vergilius.

In I.5 gaat het voornamelijk over het verlengen of verkorten van lettergrepen, de klemtoon van woorden, hoe metrum het accent kan veranderen, soloecismen (syntactische

---

¹¹ *Aen.* VI.179, vertaling: Men gaat naar het oude bos.

¹² *Fasti* III.791, vertaling: Men gaat naar de Argeï.

fouten) en de uitgang *-ere* in plaats van *-erunt*.¹³ De passage over soloecismen bevat een citaat van Vergilius.¹⁴

Cum, sive amarae corticis seu medio cortice per genus facit soloecismum (quorum neutrum quidem reprehendo, cum sit utriusque Vergilius auctor; sed fingamus utrumlibet non recte dictum), mutatio vocis alterius, in qua vitium erat, rectam loquendi rationem sit redditura, ut amari corticis fiat vel media cortice. quod manifestae calumniae est; neutrum enim vitiosum est separatum, sed compositione peccatur, quae iam sermonis est.

Wanneer *amarae corticis* of *medio cortice* een soloecisme van geslacht maakt (**welke ik echter geen van beide afkeur, omdat Vergilius de schrijver van beide is**; maar laten we doen alsof een van beide niet correct gezegd is), zal verandering van het ene woord, waarin de fout zat, de correcte wijze van spreken verlenen, zodat het *amari corticis* of *media cortice* wordt. Maar dit is duidelijk laster; want apart is geen van beide incorrect, maar er wordt gezondigd door samenvoeging, welke al van de spreektaal is.

Quintilianus zegt dat de fout in een soloecisme op te lossen is door een woord te veranderen, aangezien het om een foute woordcombinatie gaat, waarbij een van de twee woorden fout is. Opmerkelijk is dat hij hierbij een voorbeeld van Vergilius aanhaalt, en vervolgens geen van beide voorbeelden fout rekent, want Vergilius gebruikt beide. Hier zit een hoop lof in verborgen. Men moet immers 'doen alsof' een van de twee fout is, want aangezien Vergilius de schrijver hiervan is, kan het niet fout zijn. Vergilius had hier niet genoemd hoeven worden, maar toch kiest Quintilianus daar wel voor, om daar vervolgens nog een complimentje aan op te hangen.

Vanaf I.6.2 gaat het over de noodzaak van het metrum, waardoor dichters er soms apart taalgebruik op nahouden. Er worden voorbeelden van Vergilius aangehaald: *imo de stirpe recisum, aerae quo congressere palumbes* en *silice in nuda*.¹⁵ *Stirpe, palumbes* en *silice* kunnen zowel mannelijk als vrouwelijk zijn, waarbij de ene variant vaker wordt gebruikt dan de andere. Het had daarom meer voor de hand gelegen om voor *imo, aerae* en *nuda* het andere geslacht te nemen, wat voor het metrum geen verschil zou maken. Alle zelfstandige naamwoorden kunnen zowel mannelijk als vrouwelijk zijn in deze voorbeelden, dus het is niet fout wat Vergilius doet.

Het gebruik van *-ai-* in plaats van *-ae-* bij Vergilius en het verdubbelen van de *-s-* bij lange klinkers komen in I.7 aan bod, waarbij het om spelling draait. De vraag hierbij is of Vergilius dit vanwege het metrum heeft gedaan. De versregels, die worden aangehaald, zijn als volgt: *dives equum, dives pictai vestis et auri* en *exsultantque aestu latices, furit intus aquai*.¹⁶ De archaïsche genitivus *-ai* bestaat uit twee lange lettergrepen, waardoor de scansie van beide verzen niet mogelijk zou zijn als Vergilius *-ae* had geschreven. Het eerste vers

¹³ In boek IX.4.45-111 van de *Institutio Oratoria* wordt meer over het metrum verteld, maar daar wordt voorbijgegaan aan hetgeen in boek I wordt besproken.

¹⁴ *Inst. Or.* I.5.35.

¹⁵ *Aen.* XII.208, *Ecl.* III.69 en *Ecl.* I.15.

¹⁶ *Aen.* IX.26 en *Aen.* VII.464.

komt dan niet uit, terwijl het tweede vers wel te scanderen is. Daarbij loop je dan wel tegen een probleem aan: in het vers met *-ai* is de scansie van *aquai* (~ - -), terwijl die bij *aquae* (- -) is, waardoor de *a*- van lengte verandert, wat niet mogelijk is. Het ziet er dus naar uit dat Vergilius op deze manier moest afbuigen naar de archaische vorm om zijn verzen te kunnen schrijven, waardoor je dit als een zwakte van Vergilius kunt zien.¹⁷

Voor de versregels met *-ss-* in plaats van *-s-* maakt het niet uit welke variant gebruikt wordt. *Felix, qui potuit rerum cognoscere causas en demisere, neci, nunc cassum lumine lugent*¹⁸ komen qua scansie uit, vanwege de kwantiteit van *-au-* en *-a-*, welke sowieso lang is.

Nu is het de vraag of we kunnen zeggen dat Vergilius een voorkeur voor *-ai-* en *-ss-* had. Het gaat hier om voorkeur aangezien Quintilianus het volgende zegt in deze passage:¹⁹ *Vergilius amantissimus vetustatis* (Vergilius, de vroegere tijden zeer liefhebbend). We hebben gezien dat *-ai* de enige optie voor Vergilius was om zijn vers te kunnen schrijven. Het antwoord aangaande *-ss-* ten opzichte van *-s-* berust op speculatie. Voor het metrum maakt het helemaal geen verschil in de scansie, dus misschien had Vergilius inderdaad een voorkeur, maar met zekerheid valt dit niet te zeggen. Quintilianus gebruikte deze voorbeelden om aan te geven dat de spelling bij dichters anders kan zijn dan gebruikelijk, waarbij dit wel passende voorbeelden zijn.

Dat het belangrijk is om tijdens je opleiding Vergilius en Homerus te lezen, staat in I.8.5. Je moet niet alleen retorische teksten lezen, maar ook geëerde teksten (*quae honesta sunt*). Vergilius wordt hier als *honestus* bestempeld, wat weer lovend is. Daarna wordt Vergilius pas weer genoemd in paragraaf I.10.10:

*Itaque et Timagenes auctor est omnium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse, et testimonio sunt clarissimi poetae, apud quos inter regalia convivia laudes heroum ac deorum ad citharam canebantur. Iopas vero ille Vergili nonne ‘canit errantem lunam solis labores’²⁰ et cetera? Quibus certe palam confirmat **auctor eminentissimus** musicen cum divinarum etiam rerum cognitione esse coniunctam.*

Daarom bericht Timagenes dat muziek als oudste van alle studies in letteren er bovenuit stak, en de beroemdste dichters zijn tot bewijs, bij wie tussen de koninklijke feesten de lof voor helden en goden werd bezongen op de lier. Jopas zingt toch bij Vergilius ‘over de dwalende maan en de werken van de zon’ enzovoorts? Waarmee de **zeer uitblinkende schrijver** zeker openlijk bevestigt dat muziek zelfs verbonden is met de kennis van goddelijke zaken.

Het citaat past binnen de context die Quintilianus bespreekt: er wordt verteld over de vakken waarin je onderricht moet zijn voordat je redenaar wordt, zoals muziek. Want je lichaam goed en passend beheersen kan alleen uit de muziek geleerd worden.²¹ Opvallend is

---

¹⁷ Het is niet uit de tekst op te maken of Quintilianus dit ook als een zwakte zou zien, maar gezien zijn lofprijzingen verwacht ik van niet.

¹⁸ *Georg.* II.490 en *Aen.* II.85.

¹⁹ *Inst. Or.* I.7.19.

²⁰ *Aen.* I.742.

²¹ *Inst. Or.* I.10.26.

de benaming die Quintilianus hier geeft voor Vergilius, namelijk *auctor eminentissimus*. Vergilius is niet gewoon een uitblinkende schrijver, maar zelfs een zeer uitmuntende schrijver. Quintilianus laat hier zijn positieve mening over Vergilius duidelijk doorklinken in de tekst.

Boek II - VII

Boek II behandelt de retor en de retorica, waarin Vergilius slechts één keer wordt geciteerd (II.13.8):

Equidem id maxime 'praecipiam ac repetens iterumque iterumque monebo'²²: res duas in omni actu spectet orator, quid deceat et quid expediat.

Zeer zeker 'zal ik dit aanbevelen en telkens weer zal ik herhalend hier aan herinneren': in elk optreden moet de redenaar twee zaken in ogenschouw nemen, dat wat mooi en dat wat nuttig is.

Quintilianus heeft een regel die hij altijd voorop plaatst en welke hij telkens aanhaalt: als redenaar moet je mooie en nuttige dingen zeggen. De context bij Vergilius is in een rede van een ziener, die de raad geeft Juno's macht te eren, en dat nog extra wil benadrukken door bovenstaande zin. Deze zin had Quintilianus ook anders kunnen verwoorden, zonder Vergilius te gebruiken, maar toch kiest Quintilianus ervoor om te refereren aan Vergilius. Het citaat past wel binnen de tekst, want Quintilianus wil door het citaat van Vergilius aangeven hoe belangrijk hij zijn regel vindt en dat hij deze telkens zal blijven herhalen. Hoewel het wellicht overbodig is, is het in ieder geval goed gebruikt.

In boek III, over de *inventio* binnen het stappenplan van de redenaar, wordt Vergilius geen enkele keer genoemd. Dit boek gaat voornamelijk over de statusleer, die tamelijk ingewikkeld is. In dit boek wordt in het begin Lucretius een keer aangehaald, om aan te geven dat aan iets moeilijks eerst iets aangenaams vooraf moet gaan, waarna alleen nog prozaschrijvers worden geciteerd. Boek IV bouwt voort op de *inventio*.

In boek IV.1.34 heeft Quintilianus het er over dat het belangrijk is om aan het begin van je werk de kern alvast te noemen, om je toehoorders *docilem facere*. Op die manier weten zij wat er besproken gaat worden en kunnen ze het beter volgen. Vervolgens zegt hij:

(quod Homerus atque Vergilius operum suorum principiis faciunt): nam is eius rei modus est ut propositioni similior sit quam expositioni, nec quo modo quidque sit actum sed de quibus dicturus sit orator ostendat.

(Wat Homerus en Vergilius ook hebben gedaan in het begin van hun werken): want dit is de manier van dit onderdeel, dat het meer gelijkend is op een *propositio* dan op een *expositio*, en de redenaar laat op deze manier niet zien wat er is gebeurd, maar waarover hij zal spreken.

De inleidingen van Homerus en Vergilius zijn levendig en amusant om naar te luisteren, waardoor dit voorbeelden zijn van hoe het wel moet. Vergilius wordt hier dus passend gebruikt door Quintilianus.

---

²² *Aen.* III.436.

IV.2.2 gaat over de *narratio* binnen een redevoering. Je moet daarin duidelijk maken wanneer het zich afspeelt en om wie het gaat, waarbij Quintilianus de zeer uitgebreide versies, zoals Vergilius in *Georgica* I.43 schreef, overslaat:

*Vere novo, gelidus canis cum montibus umor
Liquitur*

In de nieuwe lente, wanneer ijs vloeibaar wordt op de witte bergen

Quintilianus gaat voorbij aan dergelijke classificaties, maar hij wil wel een paar voorbeelden genoemd hebben.²³ Vergilius geeft hier een goed voorbeeld voor een uitgebreide tijdsbepaling, dus daar valt niets op aan te merken.

In de boeken V en VI staat de *inventio* nog steeds centraal. In V.10.10 gaat het over het woord *argumentum*, dat meer dan één betekenis heeft. Het kan zowel een argument of bewijs zijn, als een onderwerp of juist een weergave in beeld, geschrift of woord. Elk onderwerp dat belangrijk genoeg is om beschreven te worden, valt eigenlijk onder de term *argumentum* volgens Quintilianus. Vergilius wordt genoemd met '*argumentum ingens*', wat betrekking heeft op een schild:

*Nec mirum, cum id inter opifices quoque vulgatum sit, unde Vergilius,
argumentum ingens; vulgoque paulo numerosius opus dicitur
argumentosum.*

Het is niet verwonderlijk, omdat dit ook algemeen bekend is onder beeldende kunstenaars, vandaar Vergilius, *argumentum ingens*: en een beetje een omvangrijker werk wordt in het algemeen 'vol van *argumentum*' genoemd.

Het gaat over het schild van Turnus bij *argumentum ingens*, waarbij het de betekenis heeft van 'prachtig kunstwerk'. De term *argumentum* is dus ook bij kunstenaars bekend. Dit is om die reden een goed gebruikt voorbeeld van Quintilianus. Vergilius is de eerste en enige die *argumentum ingens* gebruikt voor een kunstwerk. Livius gebruikt het om een hoeveelheid cadeaus aan te geven²⁴, Plinius Maior bedoelt 'bewijs'²⁵ net als Prudentius^{26, 27}.

In V.11.14 gaat het over het gebruik van voorbeelden. Je kunt namelijk een voorbeeld van iets tegengestelds geven, waardoor het verschil extra belicht wordt, zoals Vergilius doet:²⁸

*At non ille, satum quo te mentiris Achilles
Talis in hoste fuit Priamo; ...*

Maar deze Achilles, van wie jij de zoon liegt te zijn, was zelfs niet

²³ De overige voorbeelden zijn van prozaschrijvers, waardoor ik daar aan voorbij ga.

²⁴ *AUC.* V.47.8.

²⁵ *Nat. Hist.* II.168 en II.214.

²⁶ *Amartigenia* vs. 667.

²⁷ Via www.brepolis.net heb ik gezocht naar de term *argument* ingen** en andersom. Dit zijn de enige, relevante resultaten.

²⁸ *Aen.* II.540-541.

Van dien aard bij zijn vijand Priamus; ...

In deze passage bij Vergilius spreekt Priamus tegen Pyrrhus, die hem later doodt. Achilles was zelfs niet zo slecht bij Priamus, waardoor Pyrrhus nog erger is dan Achilles en ook nog eens liegt Achilles' nageslacht te zijn. Hier zit dus een tegenstelling tussen Achilles en Pyrrhus in en daarmee past dit voorbeeld mooi bij de context waarin Quintilianus het nu plaatst, namelijk zijn uitleg over de verschillende manieren van het geven van voorbeelden.

In V.11.30 wordt een vergelijking van Vergilius gegeven als voorbeeld van welke soorten vergelijkingen allemaal mogelijk zijn. Het gaat dan om vergelijkingen op basis van het minder gelijkende (*minus simile*), bijvoorbeeld tussen mens en aap, meer gelijkende (*plus simile*), bijvoorbeeld *non ovum tam simile ovo*²⁹, het gelijkende in verschil (*dissimilibus simile*), zoals een olifant en een mier die beide wel uit het dierenrijk komen, maar qua grootte verschillen, en het verschil in gelijkende (*similibus dissimile*). Van deze laatste wordt een goed voorbeeld van Vergilius' *Eclogae* aangehaald, *canibus catulos et matribus haedos*³⁰, waarbij het verschil hem in de leeftijd zit. *Ecloga I* is de dialoog tussen Tityrus en Meliboeus. Tityrus vertelt in dit stukje over zijn indruk van Rome toen hij haar bezocht en gebruikt daar het citaat ook als vergelijking. Het citaat is hier dus op zijn plaats.

VI.2 gaat voornamelijk over pathos en emoties oproepen bij de toehoorders. In VI.2.32-33 worden voorbeelden van Vergilius genoemd met betrekking tot het aanschouwelijk maken, waardoor emoties kunnen worden opgeroepen:

*... excussi manibus radii, revolutaque pensa?—levique patens in pectore
vulnus? equus ille in funere Pallantis,—positis insignibus? quid? non
idem poeta penitus ultimi fati concepit imaginem, ut diceret: et dulces
moriens reminiscitur Argos?*

‘Door de handen gevallen weefspoelen, de woldraden afgerold’ en ‘op zijn jonge borst een openstaande wond’ en het paard op de begrafenis van Pallas, ‘de onderscheidingstekens neergelegd’? Heeft dezelfde dichter niet precies het beeld vlak voor de dood waargenomen, dat hij zei: ‘en stervend herinnert hij zich het lieflijke Argos’?

De eerste van deze voorbeelden³¹ is het stuk waarin Euryalus' moeder hoort dat haar zoon dood is. Ze laat alles uit haar handen vallen en loopt naar buiten om een weeklacht te laten klinken. Het tweede en derde spelen zich af na de overwinning op Mezentius, waarbij Aeneas de gesneuvelden wil eren, Pallas in het bijzonder. Hij ziet dan zijn lichaam met een gapend gat in zijn borst liggen. Het wordt meegenomen en een grote stoet gaat mee, ook het paard van Pallas, zonder versiering. Het laatste fragment is een strijder die door een speer doorboord wordt, waarbij hij nog een keer aan zijn thuisland denkt. In deze passages, afspelend rond het thema dood, wordt alles levendig gemaakt, waardoor je als lezer of toehoorder ook meeleeft met wat er gebeurt en het als het ware ziet. Daarom zijn dit goede voorbeelden van Quintilianus om te gebruiken bij de aanschouwelijkheid en het oproepen van emoties, waarvoor poëzie zeer goed gebruikt kan worden.

²⁹ Vert.: Niets lijkt zo op een ei als een ei.

³⁰ *Ecl.* I.22. Vert.: Zo (lijken) hondjes op honden en bokjes op moeders.

³¹ *Aen.* IX.476, *Aen.* XI.40, *Aen.* XI.89 en *Aen.* X.782.

In VI.3.20 heeft Quintilianus het over Horatius, die zegt dat Vergilius de gave van poëzie van nature heeft:

... facetum quoque non tantum circa ridicula opinor consistere. neque enim diceret Horatius, facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio. ...

... Ook 'facetus' (geestig, gevat) berust niet alleen op komische dingen, meen ik. Want Horatius zou niet zeggen dat Vergilius van nature de facetus manier van liederen gegeven was.

Dit is wat Horatius zegt over Vergilius³²:

Molle atque facetum Vergilio adnuerunt gaudentes rure Camenae.

Aan Vergilius zegden de Muzen het aangename en geestige toe, zich verheugend over het platteland.

Opmerkelijk is dat hier de poëzie van Vergilius als geestig wordt bestempeld bij Horatius, terwijl men dat nu niet zo ziet. Vaak wordt Vergilius als wat droger bestempeld, terwijl Ovidius juist wel als geestig wordt gezien. Quintilianus lijkt ook te twijfelen of Vergilius wel geestig is, aangezien facetus zich niet alleen op komische dingen berust, want dan zou Horatius dat niet over Vergilius gezegd hebben.

In het boek over de ordening, boek VII, wordt Vergilius twee keer aangehaald. De eerste keer gaat het over woordvolgordes die dubieus zijn:³³

*... ut de Troilo Vergilius, lora tenens tamen. hic, utrum teneat tamen lora an, quamvis teneat, tamen trahatur, quaeri potest.*³⁴

... Zoals Vergilius over Troilus, 'de teugels toch vasthoudend'. Hier kan gevraagd worden of hij toch de teugels vasthad of, dat hij, hoewel hij ze vasthad, toch werd getrokken.

Bij Vergilius is de onduidelijkheid minder groot: Aeneas kijkt naar Carthago vanaf een heuvel en ziet daar dat Troilus de teugels nog wel vast heeft, maar met zijn haar en hoofd door het zand gaat. Door die beschrijving is wel duidelijk dat Troilus de teugels nog wel in zijn hand heeft, maar zelf achter de wagen hangt. Dit is dus niet zo'n sterk voorbeeld van Quintilianus om te gebruiken.

De tweede passage met een citaat van Vergilius in boek VII is als volgt:³⁵

Accusativi geminatione facta amphibolia solvitur ablativo ... sed ablativo ipsi, ut in primo diximus, inest naturalis amphibolia. 'caelo decurrit aperto'³⁶: utrum per apertum caelum, an cum apertum esset.

---

³² Horatius, *Satura* I.10.44.

³³ *Inst. Or.* VII.9.7.

³⁴ Er wordt verwezen naar *Aen.* I.477.

³⁵ *Inst. Or.* VII.9.10.

De door een dubbele accusativus gemaakte ambiguïteit wordt opgelost met een ablativus ... Maar, zoals wij in het eerste boek zeiden, zit in de ablativus zelf al van nature dubbelzinnigheid. 'Hij snelde vanuit de open hemel': of via een open hemel of nadat deze geopend was.

Quintilianus maakt hier een fout met het citeren, want bij Vergilius is de correcte tekst of *pelago decurrit aperto* in *Aen.* V.212 of *caeloque invectus aperto* in *Aen.* I.155. Het maakt echter geen verschil voor de vraag die Quintilianus stelt. In beide stukken van Vergilius is het niet duidelijk welke van de twee genoemde opties hij nou bedoelt, waardoor dit een goed voorbeeld is dat Quintilianus aanhaalt.

Boeken X - XII

De laatste drie boeken gaan over de verwoording van de redevoering (X en XI) en de ideale redenaar (XII). Aan het begin van boek X wordt *Ecloga* I.81 aangehaald om een voorbeeld te geven van het met meer woorden spreken dan noodzakelijk is. Het gaat hier om *pressi copia lactis*, letterlijk een overvloed aan gesterste melk. Het gaat hier gewoon om kaas, maar Vergilius verpakt het mooier. Dit is een sterk voorbeeld om hier te gebruiken, omdat Vergilius daadwerkelijk uitgebreider schrijft dan nodig is.

Daarna wordt Vergilius pas weer genoemd in X.1.56, waar de auteur het heeft over de Griekse literatuur. Quintilianus heeft het over een aantal Griekse dichters dat ook door Vergilius genoemd is of dat Vergilius zou navolgen, dus concludeert Quintilianus dat deze dichters ook al door Vergilius gewaardeerd zijn, want anders zou Vergilius geen melding maken van hun poëzie. In *Ecloga* X noemt Vergilius in vers 50 de Chalcidische poëzie³⁷, waarmee hij op dat moment componeert, om daar vervolgens van af te stappen en iets te schrijven wat meer past bij de panfluit. Deze poëzie is inderdaad deels nagevolgd, maar Vergilius wil toch iets anders. Quintilianus' conclusies zijn dus voorbarig.

Vervolgens wordt Vergilius in X.1.85-86 zelf onder de loep genomen.

... Itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos Vergilius auspiciatissimum dederit exordium, omnium eius generis poetarum Graecorum nostrorumque haud dubie proximus. Utar enim verbis isdem quae ex Afro Domitio iuvenis excepi, qui mihi interroganti quem Homero crederet maxime accedere 'secundus' inquit 'est Vergilius, propior tamen primo quam tertio.' Et hercule ut illi naturae caelesti atque inmortalis cesserimus, ita curae et diligentiae vel ideo in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum, et quantum eminentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. Ceteri omnes longe secuntur.

Dus zoals bij hen Homerus het gelukkigst begonnen begin heeft gegeven, zo zou Vergilius het bij ons gedaan hebben. Zonder twijfel staat hij het dichtst bij hem van alle Griekse dichters en van onze dichters in dit genre. Laat ik immers dezelfde woorden gebruiken, welke ik opving als jongeman van Domitius Afer, die tegen mij zei, toen ik hem vroeg van wie hij geloofde dat hij het dichtst in de buurt van Homerus kwam: 'Vergilius

³⁶ *Aen.* V.212 of *Aen.* I.155.

³⁷ Bepaald soort poëzie uit Midden-Griekenland uit Euboea, waar Chalcis de hoofdstad van was.

is tweede, hoewel dichters bij de eerste dan bij de derde plaats'. Bij Hercules, hoewel wij voorrang hebben verleend aan de ene hemelse en onsterfelijke natuur, zo is in de andere meer zorg en zelfs nauwkeurigheid, omdat er door hem meer gewerkt moest worden en hoeveel wij overwonnen worden qua voortreffelijkheden, compenseren wij misschien met gelijkmatigheid. Alle anderen volgen op grote afstand.

Deze passage geeft een weergave van Quintilianus' waardering voor Vergilius. Vergilius staat als het gaat om epiek het dichtst bij Homerus van alle dichters. We weten dat Homerus in die tijd als een van de grootste, zo niet de grootste, dichters werd gezien, en dat Vergilius dus dicht bij hem staat, volgens Quintilianus, is zeer lovend. Bovendien volgen alle andere dichters pas ver na hem, dus Vergilius behoort tot de top.

Verder wordt Vergilius nog maar één keer geciteerd in boek X.1.³⁸ Quintilianus heeft het daar over keizer Domitianus en hoe een groot dichter hij had kunnen worden, maar hij heeft zijn werk niet afgemaakt. Daarbij wordt Vergilius geciteerd om aan te geven dat Domitianus niet alleen een winnaar, of in dit geval heerser, maar ook een dichter had kunnen zijn door uit de *Eclogae* te citeren: *inter victrices hederam tibi serpere laurus*, vertaald 'lauweren van overwinning (heerser), waarin ook klimop (dichter) kruipt'. Vergilius praat in *Ecloga VIII* over Pollio³⁹ en met dit stuk wil Vergilius Pollio's dichterlijke kwaliteiten extra benadrukken.⁴⁰ Dit is precies wat Quintilianus ook wil doen bij Domitianus, dus het citaat is hier passend.

In X.3.8 wordt verteld dat Vergilius volgens Varius maar een paar goede verzen per dag componeerde⁴¹, wat tevens belangrijk is voor jonge redenaars om te trainen. Ze moeten stap voor stap beginnen, mettertijd gaan ze sneller schrijven door de veelvuldige training. Hiermee wordt dus aangegeven dat iedereen klein moet beginnen om uiteindelijk groots te worden zoals Vergilius.

In boek XI wordt een verwijzing gemaakt naar een eerder geciteerd stuk in IX.4.40. Op beide plekken gaat het over de regels van het metrum, waarbij elisie op kan treden. In het voorbeeld dat Quintilianus hier aanhaalt, komt samentrekking van de letters voor, dus hier valt niets op aan te merken.

Het begin van de *Aeneis* wordt besproken in XI.3.36-38 om de uitleg over het pauzeren tijdens het spreken kracht bij te zetten. Verderop wordt de theorie die inhoudt dat je gebaren moeten passen bij wat je zegt, verhelderd aan de hand van verzen van Vergilius.⁴²

Aspectus enim semper eodem vertitur quo gestus, exceptis quae aut damnare aut concedere aut a nobis remove oportebit, ut idem illud vultu videamur aversari, manu repellere: "Di talem avertite pestem." "haud equidem tali me dignor honore." Significat vero plurimis modis.

Want de blik wordt altijd gericht naar dezelfde (kant) als de gebaren, behalve deze waarbij door ons iets zal moeten worden veroordeeld of toegegeven of weggenomen, dat wij op dezelfde manier ons schijnen af

---

³⁸ *Inst. Or.* X.1.92.

³⁹ Asinius Pollio (76 v.Chr. - 4 n.Chr.), die consul is geweest in 40 v.Chr.

⁴⁰ Brouwer 2003, 160.

⁴¹ Donatus, *Vita Vergilii* 22.

⁴² *Inst. Or.* XI.3.70.

te wenden met het gezicht van dit en dit met de hand schijnen weg te duwen: "O goden, wendt een dergelijk verderf af." Of "Ik ben dergelijke eer volstrekt niet waardig." Op zeer veel manieren toont hij het.

Het gaat er hier om dat je mimiek moet passen bij hetgeen je vertelt. De citaten zijn duidelijk en geven een goede weergave, maar opvallend is dat hier weer voor Vergilius gekozen wordt.

Aan het eind van boek XI wordt Vergilius weer gebruikt als voorbeeld wanneer het gaat over de voordracht. Deze moet namelijk aangepast worden per situatie en per onderdeel van de rede. Er worden vier citaten uit de *Eclogae* en de *Aeneïd* aangehaald:⁴³

... Aliter enim dicitur 'tu mihi quodcumque hoc regni' et 'cantando tu illum?' et 'tunc ille Aeneas?' et 'meque timoris, argue tu, Drance,' et ne morer, intra se quisque vel hoc vel aliud quod volet per omnis adfectus verset: verum esse quod dicimus sciet.

... Want 'jij (geeft) aan mij wat ook maar van macht' en 'jij door zingen hem?' en 'jij, de Aeneas?' en 'beschuldig jij mij maar van angst, Drances' worden anders gezegd. En opdat ik niet draal, ieder kan voor zich dit of iets anders, wat hij wil, door elke emotie wentelen: hij zal weten dat het waar is, wat we zeggen.

Quintilianus probeert hier het onderscheid tussen de uitspraak van het woordje *tu* te benadrukken door middel van deze vier citaten. *Tu* wordt hier namelijk elke keer met een andere intonatie uitgesproken. Dit voorbeeld past bij wat Quintilianus uitlegt, maar het blijft opvallen dat hier alleen uit Vergilius' oeuvre geciteerd wordt.

In het laatste boek van de *Institutio Oratoria* wordt Vergilius nog maar een paar keer aangehaald. In de inleiding wordt hij een keer genoemd om te benadrukken dat Quintilianus is afgedreven van zijn oorspronkelijke onderwerp met het citaat *caelum undique et undique pontus* (overal hemel overal zee)⁴⁴. Dit citaat komt uit de lucht vallen en was niet noodzakelijk. Deze passage in de *Aeneïd* beschrijft dat de Trojanen zijn weggevaren en dat ze niets meer om zich heen zien behalve zee en lucht. Quintilianus heeft het citaat wel goed gebruikt, maar het was niet noodzakelijk.

In XII.1.27, wanneer Quintilianus praat over de perfecte redenaar, wordt Vergilius geciteerd:

*An non talem quendam videtur finxisse Vergilius, quem in seditione vulgi iam faces et saxa iaculantis moderatorem dedit:
"tum pietate gravem ac meritis si forte virum quem
conspexere, silent arrectisque auribus adstant?"⁴⁵
Habemus igitur ante omnia **virum bonum**, post haec adiciet dicendi peritum:
"ille regit dictis animos et pectora mulcet."⁴⁶*

⁴³ *Aen.* I.78, *Ecl.* III.25, *Aen.* I.617, *Aen.* XI.383-4.

⁴⁴ *Aen.* III.193.

⁴⁵ *Aen.* I.151-2.

⁴⁶ *Aen.* I.153.

Of schijnt het niet dat Vergilius zich een dergelijk iemand heeft ingebeeld, die hij in een opstand van het volk, terwijl het al toortsen en rotsen gooide, de leidersrol gaf: “Zijn zij op dat moment stil en staan zij met gespitste oren te wachten, wanneer zij misschien die man hebben gezien, krachtig door piëteit en zijn weldaden?” Wij hebben dus vóór alles een **goede man**, daarna heeft hij de kunst om te spreken toegevoegd: “Hij leidt de geesten met woorden en streelt hun harten.”

Dit laatste hoofdstuk van Quintilianus is erg belangrijk, want hierin wordt besproken dat je niet alleen goed moet spreken, maar ook gewoon een goed man, een *vir bonus*, moet zijn. Met dit citaat zet onze leermeester zichzelf qua visie op dezelfde lijn als Vergilius, want ze vinden allebei dat de redenaar ook een goed man moet zijn. Daardoor wordt Vergilius nog belangrijker in deze context. Opvallend is dat Quintilianus eigenlijk zichzelf nu ook prijst op zeer subtiele wijze, doordat hij op één lijn zit met Vergilius.

In XII.10.61 komt Quintilianus nog eens terug op de drie stijltypes, waarbij het eerste vooral bedoeld is om te informeren, het tweede om te emotioneren en het derde om te amuseren. Deze stijltypes kunnen op een lijn worden gezet met λόγος, πάθος en ἦθος. Het is niet opmerkelijk dat hierbij een voorbeeld van Vergilius wordt gegeven aangezien zijn poëzie voor alle drie gebruikt kon worden.⁴⁷ De laatste verwijzing naar Vergilius is in het laatste stuk van het werk: poëzie bereikte bij de Romeinen met Vergilius een hoogtepunt, volgens Quintilianus.⁴⁸

Conclusie

Dit hoofdstuk heeft het gebruik van citaten van Vergilius uiteengezet in de boeken I-VII en X-XII. We hebben gezien dat Quintilianus Vergilius vaak aanhaalt om een voorbeeld te geven bij de stof die hij bespreekt. Opvallend hierbij is dat hij voornamelijk voor Vergilius kiest, terwijl Ovidius ook passend zou zijn (denk daarbij aan het gebruik van *itur*). In sommige gevallen is het voorbeeld dat aangehaald wordt niet sterk, waardoor Quintilianus er misschien beter voor had kunnen kiezen om niets te citeren. Het citaat wordt dan bijvoorbeeld uit zijn oorspronkelijke context gehaald of het sluit niet goed aan bij de behandelde stof. We kunnen dus concluderen dat er in ieder geval sprake is van een voorkeur voor Vergilius. Een geleerde lezer wordt nu vaak aan Vergilius herinnerd, terwijl andere schrijvers veel minder geciteerd worden.

Het is opvallend dat Vergilius en Homerus een paar keer in één adem genoemd worden, waarmee ze op één lijn worden gezet. In deze passages komt voornamelijk lof voor de dichters naar voren. We weten in ieder geval zeker dat Quintilianus Homerus en Vergilius goede dichters vond, zoals beschreven is in boek X. Dit kan dan ook één van de redenen zijn waarom ze soms samen genoemd worden.

---

⁴⁷ *Inst. Or.* XII.10.61 en *Aen.* VIII.728.

⁴⁸ *Inst. Or.* XII.11.26.

Hoofdstuk 2: Ovidius binnen de *Institutio Oratoria*

In dit hoofdstuk zullen de citaten en het benoemen van Ovidius besproken worden binnen de *Institutio Oratoria*. Er wordt daarbij gekeken naar hoe de citaten gebruikt worden en hoe Ovidius wordt afgebeeld door Quintilianus. Aan het eind van dit hoofdstuk kunnen we kijken hoe het beeld is dat geschetst wordt en of er bepaalde zaken opvallen. Aangezien men in totaal slechts zestien keer wordt herinnerd aan Ovidius, worden boeken VIII en IX ook kort besproken om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van Quintilianus' mening over Ovidius.

Boeken I - VII

De eerste verwijzing naar Ovidius is in I.5.43. Het gaat hier over de meervoudsvorm op *-ere* in plaats van *-erunt*. Het Grieks heeft de dualis, die het Latijn mist, dus de vraag is of werkwoorden op *-ere* op een tweevoud of meervoud slaan. Vervolgens worden de volgende voorbeelden gegeven: *devenere locos, conticuere omnes, consedere duces*.⁴⁹ De laatste is van Ovidius en speelt zich af wanneer de Griekse leiders bij elkaar komen om te kijken wat er met de wapenuitrusting van Achilles gaat gebeuren. Het voorbeeld is passend, want het is duidelijk dat het hier over meer dan twee mensen gaat. Opmerkelijk is dat dit een trikolon is, waarbij Ovidius de laatste is en daarmee de climax vormt. Is dit een compliment voor Ovidius? Maar waarom wordt Vergilius dan toch vaker genoemd?

Daarna wordt Ovidius pas in boek IV genoemd⁵⁰:

Illa vero frigida et puerilis est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam et huius velut praestigiae plausum petat, ut Ovidius lascivire in Metamorphosesin solet; quem tamen excusare necessitas potest, res diversissimas in speciem unius corporis colligentem: ...

Op scholen is deze aanstellerij werkelijk banaal en kinderachtig, dat de overgang zelf vooral enige *sententia* tot stand brengt en applaus zoekt voor deze "begoocheling", zoals Ovidius in zijn *Metamorphoses* **overdadig** pleegt **te zijn**; toch kan de noodzaak hem rechtvaardigen, omdat hij zeer uiteenlopende zaken samenbrengt in de schijn/pracht/vorm van één lichaam: ...

Quintilianus heeft het hier over het slot van een inleiding van een redevoering, die naadloos moet aansluiten op het volgende stuk van je rede. Vervolgens haalt hij Ovidius aan om te zeggen dat hij te overdadig is, wat dus negatief is. Quintilianus begrijpt ook dat hij zijn mening wat moet bijstellen, aangezien Ovidius tientallen verschillende dingen in één werk stopte. Het gebruik van *species* hier is opvallend. Dit kan een 'gewone' betekenis hebben als 'voorstelling, idee, indruk', of 'schijn', wat in deze context negatief klinkt. Het lijkt één werk te zijn, maar dat is dus niet waar. Je zou het juist ook kunnen zien als 'pracht', waardoor dit een compliment is voor Ovidius. Je kunt er dus zelf een positieve connotatie aan geven als je

---

⁴⁹ *Aen.* I.365 (vert. Zij wendden zich tot de plaatsen), *Aen.* II.1 (vert. Allen hielden hun mond) en *Met.* XIII.1 (vert. De leiders zaten bijeen).

⁵⁰ *Inst. Or.* IV.1.77.

wilt. Quintilianus is hier moedwillig ambivalent, waardoor je kunt concluderen dat hij wel positief denkt over Ovidius, maar dat niet expliciet wilde uiten.

In boek V.10.41 komt Ovidius weer aan bod. Het gaat hier over de argumenten die gebaseerd zijn op situaties, denk daarbij aan de vragen waar, wanneer, hoe, waarmee, etc. De plaats waar iets heeft plaatsgevonden kan afkeer of sympathie tot gevolg hebben. In deze passage vechten Odysseus en Ajax om de wapenuitrusting van Achilles voor de schepen, tevens de plek waar Ajax is blijven vechten, toen Odysseus week voor de fakkels en heeft gezorgd dat de Trojanen verdreven werden. Bij Ovidius zegt Ajax: *ante rates agimus causam, et mecum confertur Ulixes?*⁵¹ De plaats is dus voor de redevoering belangrijk, omdat mijns inziens Odysseus zo zwakker lijkt, waardoor dit een goed gebruikt voorbeeld is door Quintilianus. Dit voorbeeld volstaat niet op zich, want erna wordt nog een voorbeeld van Cicero genoemd uit *Pro Milone*, waardoor je kunt concluderen dat Ovidius alleen niet genoeg is als voorbeeld.

Boek VI.3 gaat over humor, waarbij je verwacht dat Ovidius toch een aantal keer genoemd zal worden. Het tegengestelde is echter waar, want hij wordt slechts één keer genoemd:

Adiuvant urbanitatem et versus commode positi, seu toti ut sunt (quod adeo facile est ut Ovidius ex tetrastichon Macri carmine librum in malos poetas composuerit), quod fit gratius si qua etiam ambiguitate conditur:

...

Handig opgestelde verzen ondersteunen ook de geestigheid, of geheel zoals ze zijn (wat zo gemakkelijk is dat Ovidius uit het lied van tetrasticha van Macer een boek heeft gecomponeerd met het oog op slechte dichters)⁵², dit wordt meer gewenst als het zelfs wordt vervaardigd met enige ambigüiteit: ...

Quintilianus laat hier merken dat hij geen fan van Ovidius is, hoewel je dat in eerste instantie misschien niet ziet. Wanneer je iets beter naar het Latijn kijkt valt het op: *adeo* geeft een versterking van *facile*. Het werk dat Ovidius heeft verricht is dus erg gemakkelijk geweest en daardoor is het dan ook niet knap van Ovidius. Door het voorbeeld van Cicero, dat hierna volgt en dat wel dubbelzinnig is, ben je Ovidius eigenlijk alweer vergeten aan het einde van de zin.

Boeken VIII en IX

Aangezien deze twee boeken over de stijlmiddelen gaan, is het gebruik van Ovidius hier logischer. Toch is het aantal referenties aan hem op twee handen te tellen. Ovidius wordt voor het eerst in VIII.3.47 genoemd, waar Quintilianus het heeft over zinsneden die obscene opgevat kunnen worden.

Nec scripto modo id accidit, sed etiam sensum plerique obscene intellegere, nisi caveris, cupiunt (ut apud Ovidium 'quaeque latent

---

⁵¹ *Met.* XIII.5-6 (Vert. Bepreken wij bij de schepen de zaak en wordt Odysseus tot een treffen gebracht met mij?).

⁵² Beide werken zijn niet overgeleverd.

*meliora putant*⁵³) et ex verbis quae longissime ab obscenitate absunt occasionem turpitudinis rapere. Siquidem Celsus cacemphaton apud Vergilium putat: 'incipiunt agitata tumescere'⁵⁴: quod si recipias, nihil loqui tutum est.

Niet alleen in het schrift doet dit zich voor, maar vele **verlangen** zelfs een zin obscene waar te nemen, tenzij je voorzorgsmaatregelen treft (zoals bij Ovidius "de dingen, die verborgen zijn, acht hij het beste") en (vele verlangens) uit deze woorden, welke zeer ver verwijderd zijn van obsceniteit, een gelegenheid tot zedeloosheid te rukken. Aangezien Celsus het bij Vergilius slecht uitgedrukt vindt: "opgedreven beginnen zij te zwellen". Als jij dit zo opneemt, is het veilig niets te zeggen.

Het vers van Ovidius komt uit de passage van de *Metamorphoses* waar Cupido net twee pijlen heeft geschoten, eentje naar Apollo zodat hij verliefd wordt op Daphne, en eentje naar Daphne, waardoor ze juist niets te maken wil hebben met Apollo. Apollo bekijkt Daphne en voelt de liefde door zijn lijf gieren, waardoor je zijn seksuele verlangens overduidelijk leest in de tekst. Maar Ovidius heeft maatregelen getroffen om het zo min mogelijk obscene te maken, aangezien mensen dus verlangens obsceniteit in een tekst te lezen, waardoor Ovidius indirect geprezen wordt.

In hetzelfde caput wordt Vergilius aangehaald, wat nogal seksueel opgevat kan worden. In dit stuk van de *Georgica* vertelt Vergilius wat tekenen van goed en slecht weer zijn, waarbij de zee gaat zwellen als er slecht weer op komst is. Hier heeft Vergilius geen voorzorgsmaatregelen getroffen, waardoor de lezer leest wat hij graag wil lezen, wat minder positief voor Vergilius is.

Aan dit stuk tekst zit echter een kanttekening. Volgens Spalding dient het stuk van *ut ... putant* verwijderd te worden uit de tekst, waardoor dit goed gebruikte citaat van Ovidius komt te vervallen en de dichter dus minder lof krijgt. Als je dit stuk niet meerekent, blijft het citaat van Vergilius echter nog steeds erg seksueel, waardoor het negatieve voor Vergilius blijft.

In VIII.5.6, over de *sententiae*, wordt Ovidius één keer aangehaald met *Medea*.⁵⁵

Ac rectae quidem sunt tales: (...) Sed maiorem vim accipiunt et mutatione figurae (...) et translatione a communi ad proprium. Nam cum sit rectum 'nocere facile est, prodesse difficile', vehementius apud Ovidium Medea dicit: 'servare potui: perdere an possim rogas'?

En eenvoudige (*sententiae*) zijn zodanig: (...) Maar zij krijgen meer kracht door de verandering van vorm (...) en door verplaatsing vanaf het algemene naar het specifieke. Want terwijl het eenvoudige is 'Het is makkelijk te schaden, helpen is moeilijk', zegt Medea het bij Ovidius heftiger: 'Ik kon hem redden, jij vraagt of ik hem dan te gronde kan richten?'

---

⁵³ *Met.* I.502.

⁵⁴ *Georg.* I.357.

⁵⁵ Dit werk is niet overgeleverd.

Dit lijkt een goed voorbeeld van wat Quintilianus probeert uit te leggen, namelijk dat de manier waarop je iets formuleert een enorme lading emoties met zich mee kan brengen. De tekst is niet overgeleverd, dus we kunnen niet naar de context kijken, maar uit deze ene zin wordt duidelijk dat daar zeker een emotionele lading aan verbonden was. Tot slot wordt in VIII.6.33 Ovidius nog eens genoemd, waar hij vanuit het Grieks de genitivus op -οιο heeft overgenomen in het Latijn met -*oeo*.⁵⁶

... Ovidius hoc 'oeo' **ludit**: 'vinoeo bonoeo'.

... Ovidius **speelt** met deze 'oeo': 'vinoeo bonoeo'.

We zien dat hier het werkwoord *ludere* wordt gebruikt in plaats van *scribere*. Ovidius' manier van schrijven wordt als speels gekarakteriseerd, wat Quintilianus als negatief ziet.

In boek IX.2.64 komt Ovidius voor het eerst aan bod als men spreekt over de emfase, waarbij een woord een verborgen betekenis bevat. Eerst wordt hier Vergilius genoemd, daarna Ovidius met het volgende: *O, dixit, felicem coniuge matrem*.⁵⁷ In de *Metamorphoses* wordt Myrrha verliefd op haar vader. Haar voedster merkt dat er iets aan de hand is en terwijl Myrrha haar hart probeert te luchten, is dat alles wat ze kan zeggen. De voedster begrijpt daarna de echte betekenis. Dit is een goed gebruikt voorbeeld van Quintilianus om een verborgen boodschap duidelijk te maken.

In IX.3.70 (over woordfiguren) wordt een fragment van Ovidius aangehaald⁵⁸ om aan te geven hoe het niet moet. Quintilianus heeft het hier over klankspel in je redevoering, waardoor je toehoorders geprikkeld worden.

*Aliter quoque voces aut eadem diversa in significatione ponuntur aut productione tantum vel correptione mutatae; quod, etiam in iocis frigidum, equidem tradi inter praecepta miror, eorumque exempla vitandi potius quam imitandi gratia pono: 'amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari. avium dulcedo ad avium ducit'; et apud Ovidium **ludentem**: 'cur ego non dicam, Furia, te furiam?'*

Of op een andere manier worden dezelfde woorden ook in een verschillende betekenis gezet, of veranderd door slechts verlenging of verkorting; over dat, wat zelfs in grapjes banaal is, ben ik verbaasd dat het wordt overgeleverd in de voorschriften, van welke ik liever voorbeelden geef om te vermijden dan om te imiteren met vreugde: 'Bemind worden is aangenaam, als er voor wordt gezorgd, dat er niet iets bitter in zit. De charme van vogels leidt naar een afgelegen plek'; en bij de **schertsende** Ovidius: 'Waarom zou ik jou niet furie noemen, Furia?'

Quintilianus moedigt dit klankspel niet aan en geeft daarbij een voorbeeld van Ovidius om aan te geven hoe het niet moet. De citaten zijn goede voorbeelden bij wat Quintilianus zegt, omdat ze allemaal een dubbelzinnigheid qua klank hebben. Ovidius wordt als derde en

⁵⁶ *Vinoeo bonoeo*, vert. van goede wijn (Ovid fr. 7 Lenz = 15 Courtney).

⁵⁷ *Met. X.422* (Vert. O, zei zij, mijn moeder gelukkig met haar echtgenoot).

⁵⁸ Ovid fr. 4 Morel = 4 Courtney.

laatste genoemd, maar in de negatieve zin, waardoor je dat als de climax kunt zien van wat je absoluut niet mag doen. Quintilianus is hier erg negatief over Ovidius. Ook hier zien we weer het gebruik van *ludere* om Ovidius' schrijven aan te geven.

In IX.4.65 wordt Ovidius aangehaald om aan te geven dat je een versregel niet moet eindigen met een lang woord:

Est in eo quoque nonnihil, quod hic singulis verbis bini pedes continentur, quod etiam in carminibus est praemolle, nec solum ubi quinae, ut in his, syllabae nectuntur, 'fortissima Tyndaridarum', sed etiam quaternae, cum versus cluditur 'Appennino' et 'armamentis' et 'Orione'. Quare hic quoque vitandum est ne plurium syllabarum verbis utamur in fine. (...)

Hierin is ook iets, dat hier twee (vers)voeten worden omvat door één woord, wat zelfs in gedichten zeer week is, niet alleen waar vijf lettergrepen worden omvat, zoals in deze, *fortissima Tyndaridarum*, maar zelfs met vier, wanneer het vers wordt gesloten met *Appennino* en *armamentis* en *Orione*. Daarom moet dit hier ook vermeden worden, opdat wij niet op het einde (van een vers) woorden van meerdere lettergrepen gebruiken.

Dit zijn voorbeelden⁵⁹ van verseindes, waarbij het laatste woord uit vier lettergrepen bestaat en daarom eigenlijk vermeden moeten worden. Hier worden Vergilius en Ovidius allebei een keer genoemd, maar er zit nog een verwijzing naar Ovidius in.⁶⁰ Er wordt verwezen naar *Appennino* bij Persius, maar Ovidius heeft eenzelfde constructie in zijn *Metamorphoses*. Daar is het verseinde namelijk *Appenninus*.⁶¹ Je kunt dit dus als een verwijzing naar Ovidius zien, waardoor hier Ovidius dus "twee" keer wordt aangehaald met hoe het niet moet, en Vergilius maar één keer. Ook hier zien we dat onze schrijver niet positief is over Ovidius.

Boeken X - XII

In de laatste boeken van de *Institutio Oratoria* wordt Ovidius nog een paar keer genoemd, vooral in boek X.1, waar Quintilianus een korte literatuurgeschiedenis geeft, te beginnen bij caput 88:

Lascivus quidem in herois quoque Ovidius et nimium amator ingenii sui, laudandus tamen partibus.

Ovidius is in ieder geval in zijn hexameters **teugelloos** en al te zeer een bewonderaar van zijn eigen talent, toch is hij **prijzenswaardig in passages**.

Quintilianus neemt hier geen blad voor de mond, waardoor duidelijk wordt dat hij geen fan is van Ovidius. Hij is *lascivus* en hij bewondert zichzelf te veel, maar in sommige passages is hij toch wel de moeite waard. We weten dat *partibus* met 'passages' vertaald kan worden in plaats van met 'opzichten', aangezien er ook *in herois* staat, waarbij het dus specifiek om zijn

⁵⁹ Horatius, *Satura* I.1.100, Persius, *Satura* I.95, *Met.* XI.456, *Aen.* III.517.

⁶⁰ Russell 2011, 197.

⁶¹ *Met.* II.226.

werk gaat.⁶² Quintilianus is hier dus in eerste instantie negatief, maar geeft daarna nog toe dat Ovidius' werk ook mooie kanten heeft.

De volgende passage vinden we in X.1.93:

Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibullus. Sunt qui Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut durior Gallus.

Ook door middel van de elegie dagen wij de Grieken uit, van welke aan mij Tibullus de meest piekfijne en verfijnde auteur schijnt. Er zijn er die liever Propertius hebben. Ovidius is **losbandiger** dan beiden, terwijl Gallus stugger is (om te lezen).

Ook hier zien we dat Quintilianus weer een vorm van *lascivus* gebruikt om Ovidius te beschrijven, dit keer in de comparativus. Het is duidelijk dat Quintilianus niet te spreken is over Ovidius.

Ovidius komt voor de laatste keer terug in boek X in X.1.98:

Ovidi Medea videtur mihi ostendere quantum ille vir praestare potuerit si ingenio suo imperare quam indulgere maluisset.

De *Medea* van Ovidius schijnt aan mij te tonen hoeveel deze man zich kon onderscheiden als hij tenminste liever de baas was geweest over zijn talent in plaats van erin te zwelgen.

Quintilianus zegt hier dat Ovidius dus heel goed had kunnen zijn, als hij zijn talent niet te buiten was gegaan. Hij begint dus positief, waarna hij Ovidius toch weer negatief afschildert.

De laatste keer dat Ovidius genoemd wordt in de *Institutio Oratoria* is in boek XII.10.75 (over stijl). Het gaat hier over de bewondering die je moet opwekken tijdens je redevoering, wellicht door iets te zeggen dat de toehoorders nog nooit gehoord hebben. Je moet echter wel zorgen dat het niet te vergelijken valt met iets beters:

Sed evanescunt haec atque emoriuntur comparatione meliorum, ut 'lana tincta fuco' citra purpuras placet, 'at si contuleris eam Lacaenae, conspectu melioris obruatur,' ut Ovidius ait.

Maar deze verdwijnen en verbleken door de vergelijking met betere, zoals 'wol geverfd met rode verf' bevalt aan de zijde van purperen, 'maar als jij deze zou vergelijken met Spartaanse (wol), wordt deze overweldigd door het aanzicht van een betere', zoals Ovidius zegt.

Dit fragment⁶³ past mooi bij wat Quintilianus probeert te zeggen. Je moet namelijk wel zorgen dat je vergelijking de beste is en dat er niet iets beters is, waarmee het ook

---

⁶² Het commentaar op boek X (Peterson 1967) geeft hier geen duidelijk antwoord op de vraag wat er nou bedoeld wordt met *partibus*. Deze interpretatie is dus van mijn eigen hand.

⁶³ Ovid fr. 7 Lenz = 5 Morel = 5 Courtney.

vergeleken kan worden. De rode wol an sich is mooi, maar zodra je haar vergelijkt met een mooiere, is de rode wol minder mooi geworden. Het origineel van Ovidius hebben we niet meer over om te kijken hoe het in de originele context staat.

Conclusie

Uit het voorgaande kunnen we opmaken dat Quintilianus geen liefhebber van Ovidius was. De keren dat Ovidius genoemd wordt, zijn voornamelijk negatief. Hij wordt continu aangehaald om voorbeelden te geven van hoe het niet moet en als Quintilianus iets positiefs lijkt te zeggen over Ovidius, wordt daarna ook nog een negatieve kant benoemd. Verder valt het op dat Ovidius maar liefst drie keer wordt beschreven in combinatie met het woord *lascivus* of een afgeleid woord daarvan, wat tamelijk negatief is. Ook het gebruik van *ludere* mag niet onopgemerkt blijven. Het schrijven van Ovidius wordt zo als speels gekarakteriseerd, wat ook negatief is, of hij is zo bekwaam dat hij met de woorden speelt, waardoor het positief is. Bovendien wordt Ovidius vaak geciteerd met een ander, waardoor het lijkt alsof Ovidius an sich niet volstaat als voorbeeld. Opmerkelijk is dat voornamelijk uit zijn *Metamorphoses* geciteerd is en dat de andere citaten uit voor ons onbekende werken zijn. De reden waarom Quintilianus de rest van zijn werken buiten beschouwing laat, is onbekend. Misschien omdat de *Metamorphoses* het bekendste zijn, waardoor citaten hieruit makkelijker herkend zullen worden.

Hoofdstuk 3: Vergilius in de boeken VIII en IX

Het gebruik van Vergilius binnen boek VIII en IX kan niet onbesproken blijven voor de eindanalyse, maar vanwege de hoeveelheid citaten - het zijn er meer dan 100 -, bespreken we dit op een andere wijze. Boek VIII en IX richten zich op verwoording van de redevoering, waarbij het aanhalen van een dichter vaak logischer is dan van een prozaschrijver. Ik zal hierbij de lovende passages over Vergilius aanstippen, maar ik zal vooral de grenzen van de poëzie binnen een redevoering opzoeken, aangezien het daarbij interessant is om te kijken wat in de poëzie wel geoorloofd is, maar in een redevoering niet mag.⁶⁴

Boek VIII

Dit boek gaat over de verwoording van de redevoering. In VIII.2.14, over de helderheid van je rede, vinden we de volgende passage, die gaat over het belang van goed lopende en korte zinnen, waarbij men moet letten op de woordvolgorde:

*Plus tamen est obscuritatis in contextu et continuatione sermonis, et plures modi. Quare nec sit tam longus ut eum prosequi non possit intentio, nec traiectione ultra modum [hyperbato] finis eius differatur. Quibus adhuc peior est mixtura verborum, qualis in illo versu: 'saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras.'*⁶⁵

Toch is er meer onduidelijkheid, en meerdere vormen, in de context en de samenhang van de taal. Daar moet een zin niet zo lang zijn dat de aandacht deze niet kan volgen, noch moet het einde van deze worden uitgesteld door een hyperbaton. De verwisseling van woorden is nog slechter dan dit, zoals in dit vers:

'De rotsen midden in de zee, die de Italiërs altaren noemen.'

In dit vers wordt in eerste instantie door de woordvolgorde onduidelijkheid geschept. Als je er wat langer over nadenkt, wordt duidelijk wat Vergilius bedoelt. Dit kan in de poëzie wel, maar in een redevoering moet je dit mijden. Hierdoor wordt de redevoering onnodig te ingewikkeld, waardoor je de kans loopt de aandacht van de toehoorders te verliezen.

In VIII.3.20 wordt gesproken over de verfraaiing van afzonderlijke woorden in een redevoering. Vergilius wordt daarbij als volgt aangehaald:

*At Vergili miramur illud 'saepe exiguus mus'; nam epitheton [exiguus] aptum et proprium effecit ne plus expectaremus, et casus singularis magis decuit, et clausula ipsa unius syllabae non usitata addidit gratiam. Imitatus est itaque utrumque Horatius: 'nascetur ridiculus mus.'*⁶⁶

Maar bij Vergilius **bewonderen we** dit: 'vaak een piepkleine muis': want het geschikte en passende epitheton *exiguus* zorgde dat wij niet meer verlangden, en het gebruik van het enkelvoud past meer, en dit

⁶⁴ Voor een compleet overzicht van alle citaten wil ik graag verwijzen naar Appendix A (p. 32). Hierin zijn ook de onderwerpen van boeken VIII en IX opgenomen bij de citaten.

⁶⁵ *Aen.* I.109.

⁶⁶ Er wordt verwezen naar *Georg.* I.181 en Horatius, *Ars Poetica* 139.

ongebruikelijke einde namelijk van één lettergreep heeft charme toegevoegd. Daarom **heeft** Horatius beide **nagevolgd**: ‘een grappige muis zal geboren worden’.

Bij Vergilius staat *tum variae inludant pestes: saepe exiguus mus*, waarbij de kleine muis een voorbeeld is dat ‘op dat moment bedriegen verscheidene plagen (jou)’. De kleine muis vormt een contrast met de plagen die genoemd worden. Bij Horatius is de context anders. Daar staat *parturient montes, nascetur ridiculus mus* (de bergen zullen zwanger zijn, een belachelijke muis zal geboren worden), waarbij het gaat om een hoop bombastisch gepraat, zonder werkelijke inhoud, wat dus precies het tegenovergestelde is van wat Vergilius zegt, omdat bij hem iets kleins veel kan veroorzaken. Horatius heeft Vergilius in zekere zin dus geïmiteerd, waardoor deze citaten hier passend zijn. Uit het taalgebruik van Quintilianus kunnen we concluderen dat hij lovend is over Vergilius.

In VIII.3.24 wordt Vergilius aangehaald vanwege zijn gebruik van archaïsmen:

... eoque ornamento acerrimi iudicii P. Vergilius unice est usus.

Vergilius heeft deze versiering **op unieke wijze** met **zeer verfijnd oordeel** gebruikt.

Quintilianus spreekt hier dus zijn lof uit voor de wijze waarop Vergilius omgaat met archaïsmen. In I.6.39-41 heeft Quintilianus het er over dat je hierbij wel moet oppassen dat je bijvoorbeeld niet te oubollige woorden kiest. In deze passage geeft hij impliciet aan dat Vergilius hier elke keer goed mee omgaat en daarmee is Quintilianus weer lovend over Vergilius.

Wanneer men het heeft over ἐνάργεια in een redevoering⁶⁷, wordt er eerst een voorbeeld gegeven van Vergilius en vervolgens van Cicero. Quintilianus zet Cicero en Vergilius hier op een lijn, waardoor Vergilius weer geprezen wordt.

Vanaf VIII.3.72 gaat het over de duidelijkheid van vergelijkingen, waarbij Vergilius een aantal keer wordt aangehaald. Hier komt duidelijk naar voren dat er een grens is voor de redenaars wat betreft vergelijkingen.

Quare poetis quidem permittamus sane eius modi exempla:

*‘qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
deserit ac Delum maternam invisit Apollo.’⁶⁸*

non idem oratorem decebit, ut occultis aperta demonstret.

Daarom moeten wij voorbeelden van deze manier zeker toestaan bij dichters:

“Zoals wanneer Apollo de Lycische winter en de stromen van Xanthus achterlaat en het moederlijke Delos bezoekt:”

Ditzelfde zal niet bij een dichter passen, dat hij het duidelijke aantoont met verborgen dingen.

---

⁶⁷ *Inst. Or.* VIII.3.63-64.

⁶⁸ *Aen.* IV.143-4

Je moet als redenaar duidelijk zijn in je vergelijkingen, terwijl je als dichter hier meer vrijheid hebt om wat mysterieus te blijven. In VIII.3.79 treffen we nog een dergelijke passage aan:

Cuius praeclara apud Vergilium multa reperio exempla, sed oratoriis potius utendum est.

Van welke ik bij Vergilius vele uitmuntende voorbeelden terugvind, maar het is beter om ze van de redenaars te gebruiken.

Er is dus wel een grens aan te geven voor het gebruik van poëzie binnen je redevoering. Quintilianus heeft hiervoor allerlei voorbeelden van Vergilius gegeven en stapt dan over naar de redenaars, omdat dat voor een redevoering beter is. Quintilianus geeft hier geen uitleg bij, maar waarschijnlijk heeft dit met de grens tussen de poëzie en de retorica te maken, waardoor het gebruik van redenaars een beter beeld geven van wat mag dan het gebruik van een dichter.

In hoofdstuk zes worden de tropen (stijlmiddelen) behandeld, wat voor ons interessanter is, aangezien dichters hier zeer bedreven in zijn en het gebruik van dichters in dit hoofdstuk aannemelijker is. Ook hier is er echter een grens tussen poëzie en proza.⁶⁹

*In illo vero plurimum erroris, quod ea quae poetis, qui et omnia ad voluptatem referunt et plurima vertere etiam ipsa metri necessitate coguntur, permissa sunt convenire quidam etiam prorsae putant. At ego in agendo nec ‘pastorem populi’ auctore Homero dixerim nec volucres per aëra ‘nare’, licet hoc Vergilius in apibus ac Daedalo **speciosissime** sit usus.⁷⁰*

De grootste fout is in deze, dat zij menen dat deze dingen, die voor dichters zijn toegestaan, die en alles vertellen voor genot en ook worden gedwongen vanwege de noodzaak van het metrum zeer veel te draaien, ook passen in proza. Maar ik zou niet tijdens de redevoering ‘herder van het volk’ zeggen volgens het voorbeeld van Homerus noch dat de vogels door de lucht ‘zwemmen’, hoewel Vergilius dit **op zeer geweldige wijze** heeft gebruikt voor bijen en voor Daedalus.

Je moet dus uitkijken met wat je zegt, want bepaald taalgebruik is alleen voor de dichters weggelegd. Vergilius wordt hier nog kort geprezen door het gebruik van *speciosissime*, om aan te geven hoe goed hij deze metaforen gebruikt heeft.

Ook met epitheta⁷¹ moet de redenaar oppassen.

Quamquam non singula modo, sed etiam plura verba adponi solent, ut “coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo”. Sed hoc quoque <poeticum> modo: duo vero uni adposita ne versum quidem decuerint.

---

⁶⁹ *Inst. Or.* VIII.6.17-8.

⁷⁰ *Aen.* VI.16 en *Georg.* IV.59.

⁷¹ *Inst. Or.* VIII.6.40-3.

Hoewel zij gewoon zijn niet alleen enkelvoudige, maar zelfs meer woorden toe te voegen, zoals “Anchises, waardig door het verheven huwelijk aan Venus”. Maar ook dit is poëtisch: twee epitheta, geplaatst bij één woord zijn zelfs in een vers niet mooi.

Quintilianus geeft hier aan dat een dergelijke constructie zelfs in de poëzie niet als mooi werd beschouwd. Als redenaar moet je hiermee dus oppassen.

In de passage over de allegorie⁷², een uitgerekte metafoor, wordt weer gewezen op een van de grenzen tussen de poëzie en de retorica.⁷³

Sed allegoria quae est obscurior ‘aenigma’ dicitur, vitium meo quidem iudicio si quidem dicere dilucide virtus, quo tamen et poetae utuntur: ‘dic quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo, tris pateat caeli spatium non amplius ulnas?’⁷⁴ et oratores nonnumquam, ut Caelius ‘quadrantariam Clytaemestram’ et ‘in triclinio coam, in cubiculo nolam’. Namque et nunc quidem solvuntur et tum erant notiora cum dicerentur: aenigmata sunt tamen. Non et cetera, si quis interpretetur, intellegas?

Maar de allegorie die te onduidelijk is, wordt raadsel genoemd, in mijn ogen is dit een fout, als het tenminste een deugd is helder te spreken. Toch gebruiken ook dichters deze:

‘Zeg in welke landen, en jij zal voor mij de grote Apollo zijn, de omvang van de hemel niet meer dan drie el beslaat?’⁷⁵

en soms redenaars, zoals Caelius ‘de een kwart as kostende Clytaemnestra’ en ‘in de eetkamer een dame, in de slaapkamer een boerin’. Heus worden deze ook nu opgelost en waren ze toen bekender, toen ze werden verteld: toch zijn het raadsels. Zou jij ook niet andere begrijpen, als iemand ze uitlegt?

Je moet dus als redenaar oppassen dat je allegorie niet een raadsel wordt, want dan verlies je de aandacht van de toehoorders.

De passage over het hyperbaton⁷⁶ bevat een mooi voorbeeld van wat wel mogelijk is voor een dichter, maar niet voor een redenaar:⁷⁷

Poetae quidem etiam verborum divisione faciunt transgressionem: ‘Hyperboreo septem subiecta trioni,’⁷⁸ quod oratio nequaquam recipiet.

---

⁷² *Inst. Or.* VIII.6.44-59.

⁷³ *Inst. Or.* VIII.6.53.

⁷⁴ *Ecl.* III.104-5.

⁷⁵ Over dit raadsel is al veel gespeculeerd. Men denkt aan een hemelglobe of een waterbron, waarin de hemel weerspiegeld wordt. Het zou ook kunnen gaan over de begraafplaats van ene Caelius, waardoor je *caeli* - *Caelius* als woordspeling kunt zien. De commentaren geven geen uitsluitel wat het antwoord op dit raadsel is. (Brouwer 2003, 79 en Russell 2001, 455)

⁷⁶ *Inst. Or.* VIII.6.62-7

⁷⁷ *Inst. Or.* VIII.6.66

⁷⁸ *Georg.* III.381.

Dichters maken zelfs een hyperbaton door de scheiding van woorden: *'Hyperboreo septem subiecta trioni,'* wat een redevoering volstrekt niet goedkeurt.

Het gaat er hier om dat Vergilius *septentrio* uit elkaar heeft gehaald, waardoor het een hyperbaton vormt. Dit is echter niet toegestaan in een redevoering.

Boek IX

In dit boek behandelt Quintilianus de woord- en gedachtefiguren. De eerste opvallende passage van Vergilius die we tegenkomen, staat in IX.3.6, over de woordfiguren:

Fiunt ergo et circa genus figurae in nominibus, nam et 'oculis capti talpae' et 'timidi dammae'⁷⁹ dicuntur a Vergilio, sed subest ratio, quia sexus uterque altero significatur, tamque mares esse talpas dammasque quam feminas certum est: ...

Figuren worden dus ook gebruikt met betrekking tot het geslacht in de naamwoorden, want zowel 'de mollen, getroffen wat betreft hun ogen' en 'angstige herten' worden gezegd door Vergilius, maar de verklaring ligt er onder, omdat beide geslachten worden aangeduid door het ene, het is zeker dat er zowel mannelijke mollen en herten zijn als vrouwelijke: ...

Dit doet denken aan de passage over het soloecisme uit hoofdstuk 1.⁸⁰ *Talpa* en *damna* kunnen zowel mannelijk als vrouwelijk zijn. Vergilius heeft hier gekozen voor de mannelijke vorm en daarom gebruikt hij *capti* en *timidi*. De woorden lijken daardoor niet bij elkaar te horen, maar doen dat wel. Voor het metrum had het niet uitgemaakt welke vorm van het bijvoeglijk naamwoord Vergilius had gekozen, aangezien *-ae* en *-i* in het meervoud allebei lang zijn.

In IX.3.46 vinden we weer een passage die de grens tussen de retorica en poëzie opzoekt.

Hoc Caecilio pleonasmos videtur, id est abundans super necessitatem oratio, sicut illa: 'vidi oculos ante ipse meos'⁸¹: in illo enim 'vidi' inest 'ipse'. Verum id, ut alioquoque loco dixi, cum supervacua oneratur adiectione, vitium est, cum auget aut manifestat sententiam, sicut hic, virtus: 'vidi', 'ipse', 'ante oculos' totidem sunt adfectus.

Dit schijnt aan Caecilius een pleonasme te zijn, dat wil zeggen overvloedige taalgebruik boven de noodzaak, zoals deze: 'Ik heb het zelf met mijn eigen ogen gezien'. Want in dat *vidi* zit *ipse* verscholen. Wanneer dit, zoals ik op een andere plek ook al heb gezegd, wordt beladen met overbodige toevoeging, is het fout, wanneer het de

---

⁷⁹ *Georg.* I.183 en *Ecl.* VIII.28.

⁸⁰ Zie pagina 6.

⁸¹ *Aen.* XII.638.

betekenis vermeedert of duidelijk maakt, zoals hier, is het een deugd:
vidi, ipse en *ante oculos* zijn net zo veel gemoedstoestanden.

Is deze passage daadwerkelijk van toegevoegde waarde? Bij Vergilius staat dit in boek XII, waar Turnus wil vechten en teruggaat om Laurentum te verdedigen of om het duel met Aeneas aan te gaan. Turnus spreekt hier tegen Juturna, waarbij zijn monoloog gevuld is met pathos. In dit geval voegt het daadwerkelijk iets toe. Als redenaar moet je hierbij wel opletten of het wat toevoegt of dat het overbodig is.

Conclusie

Een groot aantal citaten is hier niet behandeld, omdat dit een goed voorbeeld geeft bij wat Quintilianus vertelt, waardoor de benoeming hiervan niet relevant is voor dit hoofdstuk. We hebben gezien dat er grenzen zijn voor de redenaar als het gaat om het gebruik van tropen en figuren. Vergilius is hierbij het criterium van wat voor een dichter wel is toegestaan, maar wat door een redenaar vermeden moet worden. Vergilius wordt daarbij dus extra uitgelicht en vaak geprezen. Opvallend daarbij is het gebruik van de lovende superlativi om Vergilius of zijn werken te beschrijven.

Conclusie

In deze scriptie heb ik de passages van Vergilius en Ovidius in de *Institutio Oratoria* bekeken om antwoord te kunnen geven op mijn onderzoeksvraag: *Hoe wordt de poëzie van Vergilius en Ovidius gebruikt in de Institutio Oratoria?* Ik heb daarbij eerst naar het gebruik van Vergilius binnen de *Institutio Oratoria* gekeken en vervolgens heb ik hetzelfde gedaan voor Ovidius. Gaandeweg kwam ik erachter dat het gebruik van poëzie eigenlijk te splitsen is in twee delen. Enerzijds wordt de poëzie gebruikt ter illustratie van de retorische methodes en concepten, anderzijds wordt het gebruikt om het waardeoordeel van Quintilianus over de dichters te construeren.

Daarom behandel ik als eerste het gebruik ter illustratie van de methodes. Ik heb laten zien dat de citaten van Vergilius en Ovidius gebruikt zijn om voorbeelden te geven bij de retorische methodes. Vergilius' werk wordt daarbij vooral gebruikt om aan te geven wat een redenaar wel kan navolgen, terwijl Ovidius' poëzie gebruikt wordt om aan te geven hoe het niet moet. Ook wordt Ovidius nooit alleen geciteerd, maar altijd met een andere schrijver er bij, alsof Ovidius alleen niet volstaat als voorbeeld.

De citaten van Vergilius komen uit zijn drie grote werken, terwijl Ovidius alleen is geciteerd uit de *Metamorphoses*, *Fasti* en andere werken, die niet zijn overgeleverd. Binnen de boeken VIII en IX worden de dichters, vanwege de stilistiek, beiden vaker geciteerd dan in de rest van de *Institutio Oratoria*. Er is qua gebruik van de werken echter geen verschil te vinden binnen de boeken VIII en IX tegenover de rest van de *Institutio Oratoria*.

Vergilius wordt echter in de boeken VIII en IX als enige gebruikt om de grens tussen de retorica en de poëzie aan te geven. Hiermee krijgt Vergilius een grote rol in de *Institutio Oratoria*. Zijn werken worden gebruikt om aan te geven wat een dichter wel mag, maar wat voor een redenaar echt uit den boze is.

Dan ga ik nu in op het waardeoordeel van Quintilianus over Vergilius en Ovidius. Ik heb laten zien dat er van beide heren een ander beeld wordt geschetst. Vergilius wordt vooral positief en als een zeer goede dichter afgebeeld. Wanneer hij een fout maakt, zoals wanneer hij een soloecisme gebruikt,⁸² wordt dat vervolgens toch goedgekeurd door Quintilianus, aangezien het immers Vergilius is. Er wordt een zeer positief beeld geschetst van Vergilius door de vele lofprijzingen en het gebruik van de positieve superlativi.

Het geschetste beeld van Ovidius is veel minder positief. Ovidius had de potentie wel, maar hij heeft zichzelf laten zwelgen in zijn talent. Hij wordt aangeduid met *lascivus* en zijn manier van werken wordt aangeduid met *ludere*: beide woorden hebben een negatieve connotatie. Af en toe lijkt Quintilianus positief te zijn, maar wanneer hij een keer echt positief is, komt daar altijd een kanttekening bij.

Tenslotte kunnen we deze twee manieren van het gebruik van de poëzie samenvoegen. Vergilius wordt positief afgebeeld en zijn citaten worden als goede voorbeelden gebruikt, waardoor de lezer wordt aangespoord Vergilius te volgen en te imiteren. Door het geschetste beeld van Ovidius en het voornamelijk negatieve gebruik van Ovidius' werk word je als lezer aangespoord dat juist te vermijden.

Men zou dit nog verder kunnen onderzoeken door alle citaten uit boeken VIII en IX te behandelen en te kijken hoe deze gebruikt worden. Ook kan het gebruik van andere dichters binnen de *Institutio Oratoria* nog bekeken worden, waarbij men kijkt naar het waardeoordeel van Quintilianus en het gebruik van de poëzie.

---

⁸² *Inst. Or.* I.5.35.

Bibliografie

Primaire bronnen

Ovidius:

Miller, F.J. en Goold, G.P. (1977), *Ovid: Metamorphoses*, Harvard University Press, Cambridge.

Quintilianus:

Gerbrandy, P. (2011), *De opleiding tot redenaar*, Historische Uitgeverij, Groningen.

Russell, D. (2001), *Quintilian: The Orator's Education*, Harvard University Press, Cambridge.

Vergilius:

Brouwer, R. (2003), *Herderszangen*, Primavera Pers, Leiden.

Fairclough, H.R. en Goold, G.P. (1999), *Virgil: Eclogues, Georgics, Aeneid: Books 1-6*, Harvard University Press, Cambridge.

Fairclough, H.R. en Goold, G.P. (2000), *Virgil: Aeneid: Books 7-12, Appendix Vergiliana*, Harvard University Press, Cambridge

Secundaire bronnen

Bömer, F. (1969), *Metamorphoses*, Carl Winter, Heidelberg.

Bonner, S.F. (1977), *Education in Ancient Rome: from the Elder Cato to the Younger Pliny*, Methuen, Londen.

Cole, C.N. (1906), Quintilian's Quotations from the Latin Poets, in: *The Classical Review*, Cambridge, 47-51.

Coleman, R. (1977), *Eclogues*, Cambridge University Press, Cambridge.

Dominik, W.J. en Hall, J.C.R. (2007), *A Companion to Roman Rhetorics*, Blackwell, Oxford.

Fairclough, H.R. (1929), *Horace: Satires, Epistles, The Art of Poetry*, Harvard University Press, Cambridge.

Oggers, M.M. (1933), Quintilian's Use of Earlier Literature, in: *Classical Philology*, Chicago, 182-188.

Peterson, W. (1967), *M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae liber decimus*, Olms, Hildesheim.

Richter, W. (1957), *Georgica*, Hueber, München.

Websites

<http://www.brepolist.net> > Library of Latin Texts - Series A (geraadpleegd gedurende de maanden januari - juni 2016)

<http://members.home.nl/keesdebrouwer/images/romeinen/de%20senaat%2001.jpg>
(geraadpleegd op 24 juni 2016)

Appendix A: Overzicht van Vergilius binnen de *Institutio Oratoria*

Passage bij Quintilianus	Werk van Vergilius	Passage bij Vergilius	Opmerkingen	Welk(e) troop/stijlfiguur? ⁸³
I.3.13	<i>Georgica</i>	II.272		
I.4.28	<i>Aeneïd</i>	VI.179		
	<i>Aeneïd</i>	X.1		
	<i>Ecloga</i>	I.11-12		
I.5.18			Vergilius genoemd	
I.5.25			Vergilius genoemd	
I.5.27			Vergilius genoemd	
I.5.28			Vergilius genoemd	
I.5.35	<i>Ecloga</i>	VI.62-3		
	<i>Georgica</i>	II.74		
I.5.43			Vergilius genoemd	
I.6.2	<i>Aeneïd</i>	XII.208		
	<i>Ecloga</i>	III.69		
	<i>Ecloga</i>	I.15		
I.7.18	<i>Aeneïd</i>	IX.26		
	<i>Aeneïd</i>	VII.464		
I.7.20	<i>Georgica</i>	II.490		
	<i>Aeneïd</i>	II.85		
I.8.5			Vergilius genoemd	
I.10.10			Vergilius genoemd	
II.13.8	<i>Aeneïd</i>	III.436		
IV.1.34			Vergilius genoemd	
IV.2.2	<i>Georgica</i>	I.43		
V.10.10	<i>Aeneïd</i>	VII.791		
V.11.14	<i>Aeneïd</i>	II.540-1		
V.11.30	<i>Ecloga</i>	I.22		
VI.2.22	<i>Aeneïd</i>	III.321-3		
VI.2.32	<i>Aeneïd</i>	IX.476		
	<i>Aeneïd</i>	XI.40		
	<i>Aeneïd</i>	XI.89		
VI.2.33	<i>Aeneïd</i>	X.782		
VI.3.20			Vergilius genoemd	
VII.9.7	<i>Aeneïd</i>	I.477		
VII.9.10	<i>Aeneïd</i>	V.212 of I.155		
VIII.2.4	<i>Aeneïd</i>	IV.419		
VIII.2.9	<i>Ecloga</i>	VI.5		
VIII.2.10	<i>Georgica</i>	I.295		
	<i>Aeneïd</i>	XI.681		
VIII.2.14	<i>Aeneïd</i>	I.109		

⁸³ De in deze kolom genoemde kopjes zijn op basis van de vertaling van Gerbrandy (2011).

VIII.2.15	<i>Georgica</i>	III.79-80		
VIII.3.19	<i>Aeneïs</i>	VIII.641		
VIII.3.20	<i>Georgica</i>	I.181		
VIII.3.24			Vergilius genoemd	
VIII.3.28	<i>Catalepton II</i>			
VIII.3.47	<i>Georgica</i>	I.357		
VIII.3.54	<i>Aeneïs</i>	IV.359		
VIII.4.63	<i>Aeneïs</i>	V.426		
VIII.3.70	<i>Aeneïs</i>	III.29-30		
	<i>Aeneïs</i>	VII.518		
VIII.3.72	<i>Aeneïs</i>	II.355-6		
	<i>Aeneïs</i>	IV.254-5		
VIII.3.73	<i>Aeneïs</i>	IV.143-4		
VIII.3.78	<i>Georgica</i>	I.512-4		
VIII.3.79			Vergilius genoemd	
VIII.3.84	<i>Aeneïs</i>	II.262		
	<i>Aeneïs</i>	III.631		
VIII.4.6	<i>Aeneïs</i>	VII.649-50		
VIII.4.18	<i>Aeneïs</i>	I.81-3		
VIII.4.24	<i>Aeneïs</i>	III.659		
VIII.4.25	<i>Aeneïs</i>	V.264 e.v.		
VIII.5.6	<i>Aeneïs</i>	XII.646		
VIII.5.11	<i>Aeneïs</i>	I.33		
VIII.6.8	<i>Georgica</i>	III.135-6		Metafoor
VIII.6.10	<i>Aeneïs</i>	VI.1		Metafoor
	<i>Aeneïs</i>	II.307-8		Metafoor
VIII.6.11	<i>Aeneïs</i>	VIII.728		Metafoor
VIII.6.12	<i>Aeneïs</i>	IX.773		Metafoor
VIII.6.18	<i>Aeneïs</i>	VI.16		Metafoor
	<i>Georgica</i>	IV.59		Metafoor
VIII.6.21	<i>Aeneïs</i>	XI.142		Synecdoche
VIII.6.22	<i>Ecloga</i>	II.66		Synecdoche
VIII.6.23	<i>Aeneïs</i>	I.177		Metonymie
VIII.6.25	<i>Aeneïs</i>	II.311-2		Metonymie
VIII.6.26			Vergilius genoemd	Metonymie
VIII.6.27	<i>Aeneïs</i>	VI.275		Metonymie
VIII.6.29	<i>Aeneïs</i>	I.65		Antonomasie
VIII.6.34	<i>Aeneïs</i>	II.15-6		Catachrese
VIII.6.40	<i>Aeneïs</i>	XI.681		Epitheton
	<i>Georgica</i>	III.364		Epitheton
VIII.6.41	<i>Aeneïs</i>	VI.275-6		Epitheton
VIII.6.42	<i>Aeneïs</i>	III.475		Epitheton
VIII.6.45	<i>Georgica</i>	II.541-2		Allegorie
VIII.6.46	<i>Ecloga</i>	IX.7-10		Allegorie
VIII.6.53	<i>Ecloga</i>	III.104-5		Allegorie
VIII.6.60	<i>Aeneïs</i>	II.268-9		Perifrase

VIII.6.66	<i>Georgica</i>	III.381		Hyperbool
VIII.6.68	<i>Aeneïs</i>	I.162-3		Hyperbool
	<i>Aeneïs</i>	VIII.691-2		Hyperbool
VIII.6.69	<i>Aeneïs</i>	V.319		Hyperbool
	<i>Aeneïs</i>	VII.808-9		Hyperbool
VIII.6.73	<i>Ecloga</i>	III.102		Hyperbool
IX.2.6	<i>Aeneïs</i>	I.369		Retorische vraag
IX.2.9	<i>Aeneïs</i>	II.69-70		Retorische vraag
IX.2.10	<i>Aeneïs</i>	I.48		Retorische vraag
	<i>Aeneïs</i>	III.56-7		Retorische vraag
	<i>Aeneïs</i>	IV.592		Retorische vraag
IX.2.13	<i>Ecloga</i>	III.17-21		Retorische vraag
IX.2.36	<i>Aeneïs</i>	IV.173		Prosopopoeia
IX.2.37	<i>Aeneïs</i>	II.29		Prosopopoeia
IX.2.39	<i>Aeneïs</i>	IV.425-6		Apostrofe
IX.2.48	<i>Aeneïs</i>	IV.381		Ironie
IX.2.49	<i>Aeneïs</i>	XI.383-5		Ironie
	<i>Aeneïs</i>	X.92		Ironie
IX.2.50	<i>Aeneïs</i>	IV.379		Ironie
IX.2.54	<i>Aeneïs</i>	I.135		Aposiopese
IX.2.64	<i>Aeneïs</i>	IV.550-1		Emfase
IX.3.6	<i>Georgica</i>	I.183		Morfologische afwijkingen
	<i>Ecloga</i>	VIII.28		Morfologische afwijkingen
IX.3.8	<i>Ecloga</i>	IV.62-3		Morfologische afwijkingen
IX.3.9	<i>Aeneïs</i>	V.248		Morfologische afwijkingen
IX.3.11	<i>Aeneïs</i>	II.104		Morfologische afwijkingen
IX.3.14	<i>Aeneïs</i>	XI.406		Exallage
	<i>Aeneïs</i>	I.19		Exallage
IX.3.15	<i>Georgica</i>	IV.445		Exallage
	<i>Aeneïs</i>	VII.787-8		Exallage
IX.3.17	<i>Aeneïs</i>	I.67		Exallage
	<i>Aeneïs</i>	XII.5		Exallage
IX.3.18	<i>Ecloga</i>	X.11		Toevoeging en weglating
IX.3.20	<i>Georgica</i>	II.541		Verwisseling
	<i>Georgica</i>	III.346		Verwisseling
IX.3.21	<i>Georgica</i>	II.298		Verwisseling
	<i>Georgica</i>	III.435		Verwisseling
IX.3.24	<i>Georgica</i>	II.169-70		Parenthese
IX.3.25	<i>Aeneïs</i>	III.55-7		Parenthese
	<i>Aeneïs</i>	IV.595		Parenthese

IX.3.26	<i>Aeneïs</i>	VIII.642-4		Parenthese
IX.3.28	<i>Ecloga</i>	II.69		Geminatie en repetitie
IX.3.34	<i>Aeneïs</i>	VII.759-60		Herhalingsfiguren
IX.3.35	<i>Aeneïs</i>	II.435-6		Herhalingsfiguren
IX.3.39	<i>Georgica</i>	I.54-5		Verstrooiing, vervlechting, herhaling
IX.3.44	<i>Ecloga</i>	X.72-3		Verstrooiing, vervlechting, herhaling
IX.3.46	<i>Aeneïs</i>	XII.638		Disjunctie en opeenstapeling
IX.3.51	<i>Georgica</i>	III.344-5		Polysyndeton
IX.3.52	<i>Aeneïs</i>	I.1 e.v.		Opeenhoping
IX.3.53	<i>Ecloga</i>	I.42 e.v.		Opeenhoping
IX.3.59	<i>Ecloga</i>	III.8-9		Weglating
IX.3.64	<i>Aeneïs</i>	III.234-5		Weglating
IX.3.75	<i>Aeneïs</i>	I.399		Klank- en woordspel
IX.3.96	<i>Georgica</i>	I.86-91		Twijfelgevallen
IX.4.40	<i>Aeneïs</i>	I.3		Verbinding
IX.4.49	<i>Aeneïs</i>	X.1		Ritme en metrum
IX.4.54	<i>Ecloga</i>	IX.45		Ritme en metrum
IX.4.65	<i>Aeneïs</i>	III.517		Ritme en metrum
IX.4.85	<i>Ecloga</i>	I.2		Versvoeten
	<i>Ecloga</i>	VI.8		Versvoeten
X.1.12	<i>Ecloga</i>	I.81		
X.1.56	<i>Ecloga</i>	X.50		
X.1.85-6			Vergilius genoemd	
X.1.92	<i>Ecloga</i>	VIII.13		
X.3.8			Vergilius genoemd	
XI.3.34			Verwijzing naar IX.4.40	
XI.3.36	<i>Aeneïs</i>	I.1-3		
XI.3.38	<i>Aeneïs</i>	I.7		
XI.3.70	<i>Aeneïs</i>	III.620		
	<i>Aeneïs</i>	I.335		
XI.3.176	<i>Aeneïs</i>	I.78		
	<i>Ecloga</i>	III.25		
	<i>Aeneïs</i>	I.617		
	<i>Aeneïs</i>	X.383-4		
XII.inl.4	<i>Aeneïs</i>	III.193		
XII.1.27	<i>Aeneïs</i>	I.151-3		
XII.10.61	<i>Aeneïs</i>	VIII.728		
XII.11.26-7			Vergilius genoemd	

Appendix B: Overzicht van Ovidius binnen de *Institutio Oratoria*

Passage bij Quintilianus	Werk van Ovidius	Passage bij Ovidius	Opmerkingen
I.5.43	<i>Metamorphoses</i>	VIII.1	
IV.1.77			Ovidius genoemd
V.10.41	<i>Metamorphoses</i>	VIII.5-6	
VI.3.96	Niet overgeleverd		Ovidius genoemd
VIII.3.47	<i>Metamorphoses</i>	I.502	
VIII.5.6	<i>Medea</i>		Niet overgeleverd
VIII.6.33	Fragment		
IX.2.64	<i>Metamorphoses</i>	X.422	
IX.3.48	<i>Metamorphoses</i>	V.17-19	
IX.3.70	Fragment		
IX.4.65	<i>Metamorphoses</i>		
			Vergelijkbare passage van Persius, <i>Satura</i> I.95 (vgl. <i>Met.</i> II.226)
X.1.88			Ovidius genoemd
X.1.93			Ovidius genoemd
X.1.98			Ovidius genoemd
XII.10.75	Fragment		Niet overgeleverd